

Preot dr. Laurențiu RĂDOI

MOȘTENIREA BRÂNCOVENEASCĂ CONSTANTIN BRÂNCOVEANU, UN DOMN PROVIDENȚIAL (1688-1714)

Sărbătorirea a 300 de ani de la mucenicia „Sfinților Brâncoveni” reprezintă pentru noi un moment răscăltor în istoria națională și un privilegiu de a readuce în lumină chipul măreț al domnitorului Constantin Brâncoveanu, una dintre cele mai strălucite figuri ale evului mediu românesc, întemeietor de cultură și artă, ctitor de biserici și mănăstiri, iscusit diplomat și om politic, animat de o fierbinte dragoste de neam și țară.

Fire afabilă, blândă (fiind) curtenitor, generos, fruntaș între dregători, dispunând de o avere însemnată și deplin mulțumit cu situația sa, a fost ales să conducă destinele țării nu numai pentru multa vrednicie și înțelepciune ce avea, ci mai vârtos pentru multele blândețe și faceri de bine, care spre toți încă din boierie avea și toți de acestea ale sale bune fapte încălzii era.

Înrudit cu neamul Basarabilor după tată, noul domnitor, ce avea să stăpânească în Țara Românească peste un sfert de

veac, *l-au dăruit norocul cu de tot felu[] de bine* – scria Radu Popescu vornicul – *sănătos, întreg, casă întreagă, fii și fete mulți, avuții multe, case, pâlaturi, sate, vii, heleșteie, domnie îndelungată și altele ca acestea, care nu i-au lipsit nimic de care ochii lui au poftit. Cu daruri vrednice împodobit, a îngrijit țara, cum spune Radu Greceanu, cu adâncă pricepere și înaltă priveghere, cu blândețe și răbdare, izvorâte din înțelepciune și multă bunătate.*

Dacă ar fi să dăm crezare unor mărturii ale vremii, ar rezulta că Brâncoveanu n-a dorit niciodată funcțiile publice, că nu s-a simțit nicio clipă atras de posturile administrative – fiind numit și mare logofăt și ispravnic al țării – că el era mai degrabă înclinat spre o viață tihnită și retrasă, pe care fabuloasa sa bogăție i-o putea oferi cu multă ușurință. Așa se explică de ce, poate, n-a urmărit domnia și n-a dorit jugul acesta, *de vreme ce ca un domn sunt la casa mea; nu-mi trebuie să fiu*, după cum arată cronicarul.

Mănăstirea Hurezi

După alegerea sa ca domn de către marea boierime, în ciuda greutăţilor întâmpinate, a adoptat politica negocierilor diplomatice şi a stabilirii de relaţii personale cu toţi conducătorii lumii de atunci, evitând marile probleme ale spaţiului balcanic, care avea să se confrunte cu primejdia jugului otoman. De la Moscova la Kiev, la Amsterdam sau Londra, de la Paris la Stockholm, de la Viena la Constantinopol, de la Varşovia la Veneţia, de la Roma până la Asia Mică, la Sfântul Munte, în toate aceste centre politice sau religioase, Constantin Brâncoveanu a avut strânse legături cu regii şi împăraţii, cu ambasadorii şi cancelarii, cu generali sau înalţi conducători bisericeşti.

Diplomaţia lui, având ca centru fix Constantinopolul, a pendulat când spre Viena, când spre Moscova, pentru a frâna expansionismul Imperiului Otoman, dispus să transforme Țările Române în paşalâcuri. Timp de mai bine de 25 de ani, în condiţiile decăderii imperiului turc şi ale războaielor ce angajau marile imperii din vecinătatea hotarelor ţării, el a ştiut să se menţină în scaunul domnesc şi să transforme ţara nu doar într-un important centru diplomatic, ci şi într-unul de luptă împotriva Porţii Otomane. După cum inspirat a relatat Nicolae Iorga, Brâncoveanu *a izbutit să păstreze nu numai Țara Românească, ci întreaga noastră naţiune, ca trup politic, ca suflet românesc, timp de mai bine de un sfert de veac*. Astfel, înţelegem de ce nu a reorganizat şi nu a întărit oastea ţării, păstrând-o într-o formă foarte redusă, numai la nevoile stricte de pază a Curţii domneşti şi a hotarelor ţării.

Cu un remarcabil talent diplomatic, cunoscător al moravurilor otomane şi-a împlinit cu stricteţe obligaţiile la care era ţinut. Conştient de primejdia pe care Turcia o reprezenta, i-a furnizat *zahereaua* sau proviziile de tot felul ce i se impuneau, a dat numeroase care cu boi pentru transportul lor, a ajutat la repararea sau ridicarea cetăţilor Cladova, pe malul drept al Dunării, în Serbia, Bender (1707), Giurgiu, Brăila, Cetatea Albă (1710) – şi a informat repede sultanul asupra împrejurărilor din ţările creştine, dispunând de diverşi informatori, secretari, agenţi şi negustori, la Sibiu, Viena, Veneţia sau Moscova, mulţi dintre ei străini. În acelaşi timp, plătea în mod regulat haraciul, dădea bacşişuri şi peşcheşuri înalţilor dregători turci, bogăţia şi *culanţa* lui ajungând atât de vestite, încât mulţi se întreceau, la Istanbul, să între în legătură cu domnitorul Valahiei, cu *altân-beg*, principele aurului, cum mai era numit. Graţie banilor, dar nu mai puţin serviciilor aduse, îşi reînnoia anual domnia, pentru ca în 1699 să-i fie recunoscută pe viaţă.

Interesant rămâne faptul că acest *om cumpătat, econom şi doritor de înavuţire*, a dispus de resurse financiare deosebit de mari, care nu o dată l-au ajutat în netezirea căilor diplomatice şi care i-au creat faima de *Altânbei*. La Viena, la Casa di Austria, avea 244 884 florini, iar la Veneţia 196 498 ducăţi, sume care vor fi sporite prin depuneri ulterioare. Averile neobişnuit de mari pe care le deţinea şi despre care se vorbea uneori, în mod exagerat, *con esagerazione veramente turchesca* – după expresia bailului veneţian la Poartă, Andrea Memmo – au stârnit poftă şi invidii aprige, grăbindu-i, după cum vom vedea, prăbuşirea.

Aşa cum s-a precizat în istoriografia noastră, prin politica sa externă abilă, nuanţată, flexibilă, cu adevărat modernă, ce a cuprins un însemnat spaţiu geografic, Brâncoveanu s-a impus în acele timpuri ca una dintre personalităţile politice de primă mână din această parte a Europei. Servind pe turci

de nevoie – dar fără să părăsească drepturile ţării sale – cu aceeaşi isteţime şi bogate daruri, a ştiut cum să întâmpine prudent şi pretenţiile Austriei, Poloniei şi Rusiei. După 1690, când a avut loc o expediţie împotriva trupelor austriece, învinse între Zărneşti şi Tohani, cu ajutorul turcilor şi al „curuţilor” (ostaşi unguri) lui Thököly, n-a mai avut nicio luptă, *asigurând locuitorilor cea mai blândă, cea mai liniştită şi cu deosebire cea mai dreaptă cârmuire din câte cunoscuse ţara până atunci*.

Având o atitudine binevoitoare faţă de imperiali, ducând o politică echilibrată şi ţinând seama de realităţile şi interesele româneşti, Brâncoveanu, *unul din cei mai buni domni ce a avut Valahia*, cum îl numea secretarul său, florentinul Anton Maria del Chiaro, a căutat să menţină semiautonomia Țării Româneşti, să apere naţionalitatea românilor din Transilvania şi să aibă relaţii strânse cu domnitorii de la Iaşi. Anul 1693 poate fi considerat cel al deplinului succes diplomatic al domnitorului şi al consolidării tronului: are relaţii bune cu imperiile, în Moldova domneşte ginerele său, Constantin Duca, Polonia nu mai era o ameninţare pentru Ţara Românească, iar pe de altă parte, se bucură de încrederea turcilor.

Nu este în intenţia noastră să expunem pe larg legăturile cu Transilvania, fiind destul de bine cunoscute, dar putem preciza că a sprijinit activ Mitropolia, care se opunea ofensivei catolice dezlănţuite de Austria, şi a asigurat comunitatea naţională şi culturală a românilor de pe cele două versante ale Carpaţilor. Pentru cercetători, raportul întocmit de italianul Nicola da Porta către Curtea de la Viena prezintă un interes deosebit, deoarece sesizăm în cuprinsul lui preocupările domnitorului de a uni Transilvania cu Ţara Românească. Deşi era încoronat numai de câţiva ani, diplomatul italian consemna că se bucură de faima unui conducător cu destoinicie politică şi *cu mare experienţă*, şi informa Curtea că acesta ar fi proiectat să-şi mărite fata cu principele Filip de Lichtenstein, pe care intenţiona să-l pună în locul său pe tronul Țării Româneşti, ca el să poată lua conducerea Principatului Transilvaniei. Pe bună dreptate, remarcă I. Lupaş că, *deşi împrejurările istorice nu i-au îngăduit să repete încercarea gloriosului său înaintaş de la 1600* – să-şi mute scaunul domniei de la Bucureşti la Alba Iulia, Cetatea Eternă a Unirii, pe care dorea măcar să o viziteze înainte de bătălia de la Zărneşti – Brâncoveanu a reuşit, în schimb, să asigure românilor din Transilvania întărirea *legăturilor sufleteşti cu fraţii din sudul Carpaţilor*. Toate aceste fapte, şi multe altele săvârşite, l-au făcut pe Nicolae Iorga să afirme că domnitorul a fost într-un anume moment dispunătorul de soarta românilor de pretutindeni.

Într-o asemenea complexitate de evenimente, epoca brâncovenească, prin realităţile ei economico-financiare, politice şi culturale, confirmate de mărturiile statistice întocmite de sau din porunca domnitorului, a fost un moment de soliditate, progres şi de considerabile influenţe în tot spaţiul românesc. Atunci au înflorit negoţul şi meşteşugurile, s-a realizat o mai justă repartizare a sarcinilor fiscale pentru populaţia birnică prin reforme adecvate, s-au dezvoltat noi aşezări omeneşti, s-au înmulţit târgurile şi satele şi a sporit populaţia. Având în vedere rezultatele cercetărilor lui Şerban Papacostea privind reforma fiscală din acea perioadă şi politica agrară a domnitorului, caracterizată prin efortul de a împiedica aservirea silnică a țăranilor liberi fără pământ, Florin Constantiniu a afirmat că: *Întâlnim, aşadar, în politica*

lui Constantin Brâncoveanu germenii viitoarelor reforme ale domnitorilor fanarioți: într-o fază mai dezvoltată în domeniul fiscalității, într-una incipientă în domeniul relațiilor agrare.

În acest răstimp, sub Brâncoveanu, a fost complet reorganizată și cancelaria munteană. După mărturisirile secretarului său, domnitorul, *punctual și iscusit în toate treburile sale, nu numai de acasă, ci și străine, întreținea mai mult ca oricând o corespondență prin scrisori cu feluriți potentăți în care scop ținea cu lefuri bune, mai mulți dieci pentru limbile italiană, latină, germană și polonă (pe lângă cea greacă și turcă). La toată această corespondență nu numai că-l făcea părtaș pe [...] Constantin Cantacuzino, unchiul său, ci îi lăsa lui toată grija și diriguirea în legătură cu răspunsurile și celelalte, potrivit însemnătății negocierilor, astfel că toți diecii amintiți aveau poruncă de la domn să le ducă până la încheiere cu acela.*

În plină glorie și mărire, fiind găsit nevrednic și hain, după cum era scris în firmanul imperial, citit de capugi-bașa Mustafa-Aga, un vechi prieten, este scos din domnie și adus la Istanbul cu toată casa și seminția sa. Deși se cunoaște modul în care a fost mazilit și ucis, nu pare lipsit de interes a reaminti decretul sultanului, care avea următorul cuprins: *deoarece noi am descoperit că tu, Constantin Brâncoveanu ești nedemn și necredincios, că ai adus ruși la Brăila și că le-ai dat provizii, că ai pus în țară biruri noi și că prin aceasta ai sărăcit-o (și) că nici nu te-ai mulțumit cu reședința pe care noi ți-o hotărâsem, ci că ți-ai făcut după voința ta o altă [reședință] în care ședeai mai adesea, de aceea pentru aceste lipsuri și multe*

altele, te scoatem din domnie, și îți poruncim să vii aici la noi cu întreaga ta casă și familie; în acest scop ți-am trimis pe capugiul nostru. Este evident că mazilirea sa a fost provocată de acuzațiile boierilor, care, invidioși de mărinimia și strălucirea lui, după cum arată Anton Maria del Chiaro, au început să-l ficlenească și să-l dezdădăcească den fața pământului, și, socotind că-l vor surpa, au început a scrie cărți la împărăție și le-au pecetluit cu peceți făcute la Brașov, ale tuturor boierilor țării, în taină luând izvod de toate pecețile și o seamă de boiari nu știia de aceasta nicicum.

Captiv la Înalta Poartă, împreună cu fiii săi și sfetnicul Ianache Văcărescu, Constantin Brâncoveanu a fost supus unor cumplite torturi și silit să mărturisească unde își ținea ascunse averile, pe care turcii le considerau nesfârșite. Moartea de martir, la 15 august 1714, într-o zi de duminică, aleasă înadins de marele vizir, Gin-Ali-Pașa, spre a-și arăta disprețul pentru creștini, a aureolat și mai mult personalitatea domnitorului muntean, conștiința românească situându-l în galeria marilor conducători ai poporului român. *Tăierea lui Brâncoveanu și a familiei sale a fost una dintre cele mai triste priveliște ce istoria universală poate înfățișa, spunea Mihail Kogălniceanu, într-un Cuvânt pentru deschiderea cursului de istorie națională, rostit la Academia Mihăileană din Iași la 24 ianuarie 1843. Vorbind despre masacrul acestui părinte nenorocit, un malheureux père, cum îl numea des Alleurs, și al fiilor săi, Nicolae Iorga spune că acest sacrilegiu n-a fost consecința unor greșeli, ci a unui moment neprevăzut, legat de starea demențială a sultanului și a vizirului său. Om al țării sale, el a căzut mai ușor, dar a rămas în amintirea acestei țări, cu o duioșie deosebită, mai adânc.*

Ctitor de locașuri sfinte

Obligat de împrejurări să nu ducă politica armelor, Brâncoveanu a făcut marea politică a culturii. În timp ce cu sabia ar fi ajuns la nimicirea sa și a neamului său, cu înțelepciune, muncă și mai ales cu ajutoare materiale, s-a ridicat la înălțimea nu numai de voievod al Țării Românești, ci și de ocrotitor al românilor și de patron al Bisericii Ortodoxe. În orice colț al obscurului imperiu al semilunii se înălțau neîncetat laude pentru voievodul valah, ca despre un demn urmaș al împăraților bizantini.

În ceea ce privește patima de zidiri, Constantin Vodă, prin mulțimea lăcașurilor religioase ctitorite, nu are asemănare – spune A. D. Xenopol în *Istoria românilor* – decât poate numai cu voievodul Neagoe Basarab. Pretutindeni, domnitorul, care s-a dovedit un excelent gospodăru, s-a străduit, e drept, cu bani mulți [...] Și, decât să-i dea la turci, de o mie de ori mai bine pentru înfrumusețarea țării și îmbogățirea ei cu tot soiul de ctitorii. De-ar fi putut, Brâncoveanu n-ar fi dat o pară chioară, nu mai vorbim de galbeni sunători din aur pentru harnăna turcească, pentru a servi el, domnul Țării Românești, și drept cheler al împărăției. Ar fi turnat totul în țară, în palate și mănăstiri, suflăte toate în aur și-n pietre prețioase.

Cel mai mare dintre seniorii feudali a acordat un sprijin bisericii, atât prin ctitoriri și restaurări, prin danii de moșii sau obiecte de cult, cât și prin mecenatul său cultural, care a privit nu doar țările române, ci și întregul Orient creștin. O însemnare din 30 ianuarie 1702 enumera cele 17 mănăstiri din Peninsula Balcanică și Orientul Mijlociu care au beneficiat de însemnate danii din partea domnitorului. Într-o

Paradisul mănăstirii

scrisoare din 28 septembrie 1707, adresată ţarului Petru I al Rusiei, patriarhul Hrisant Nottaras (1707-1731) îi confirma că *singura consolare ne-a mai rămas în Ţara Munteniei, ai cărei conducători virtuoşi şi înțelepți sunt robi credincioși ai Sfintei Voastre împărății, deși chinuitorii, pe cât le stă în putere, îi asupresc fără milă. Dacă ar fi alți conducători, această țară ar semăna cu cea valahă* (Moldova – n.n.) *cu totul ruinată.*

Ctitoriile lui Brâncoveanu se întind de la Tismana la gurile Dunării, de la Focșani la Alba Iulia, Ocna Sibiului, Făgăraș, până la Muntele Athos, Ierusalim, ca și în alte țări aflate sub jugul otoman. Iată în continuare doar câteva dintre ele: bisericele palatelor din *Potlogi*, *Mogoșoaia* și *Doicești*, ale mănăstirilor *Hurezi*, *Mamu*, *Brâncoveni*, *Sfântul Ioan cel Mare* sau „Grecesc”, demolată în secolul al XIX-lea, și *Sfântul Sava* din București, dărmată tot atunci, *Adormirea Maicii Domnului* din Râmnicu Sărat și *Sfântul Gheorghe Nou* din București, azi biserică de mir, unde sunt depuse osemintele ctitorului, aduse în ascuns, în 1720, de soția sa, doamna Maria.

Numele lui este legat nu numai de așezămintele pe care le-a zidit, ci și de restaurările, reparațiile și daniile pe care le-a făcut unor biserici și mănăstiri din țară. De pildă, a dat odoare de argint la *Tismana*, a reparat zidurile stricate și a refăcut turnul la *Bistrița*, la *Arnota* a făcut o fântână, la *Strehaia*, a înnoit zidurile învechite, a îngrijit mănăstirile de la *Sadova* și *Gura Motrului*, a mărit *Mănăstirea Dintr-un Lemn*, a făcut adaosuri la mănăstirea *Curtea de Argeș*, a îngrijit biserica *Sf. Dumitru* din Târgoviște, a dăruit un clopot bisericii *Sf. Constantin* și a făcut daruri bisericii *Sf. Vineri*, tot de acolo, iar mănăstirea *Dealul* a învelit-o cu aramă și i-a refăcut zidurile exterioare și interioare. De la domnitorul Țării Românești se mențin la *Cozia* pridvorul bisericii, patru foișoare, cinci camere domnești, spațioase și cu bolți și *bucătăria veche*, brâncovenească, cu boltă conică, cu coș cilindric și vatră întinsă.

Ca un patronaș adevărat al mitropoliei din Ardeal, cum era considerat, a ridicat câteva așezăminte de cult și în această parte a țării. Dintre acestea un prim loc îl dețin biserica *Sfântul Nicolae* din Făgăraș și biserica mănăstirii *Sâmbăta de Sus*, care au dus la crearea unei adevărate școli de arhitectură românească locală, caracterizată prin sinteza elementelor de arhitectură bizantină din Țara Românească, cu cele de tradiție constructivă transilvăneană. Cu o grijă deosebită, a refăcut vechea ctitorie a lui Mihai Viteazul din *Ocna Sibiului*, a construit biserica *Nașterea Sf. Ioan Botezătorul* din Poiana Mărului și a ajutat cu bani, cărți și odăjdii pe unii mitropoliți al Bălgradului (Alba Iulia) și chiar Mitropolia Transilvaniei, pe care aceștia o păstoreau. Apoi, când Mitropolia din Alba Iulia a fost amenințată de habsburgii catolici, i-a dăruit moșia *Merișani* din Argeș și vămuitul de la *Rucăr*. De altfel, mitropolitul ardelean Atanasie Anghel, i-a dăruit, la hirotonia sa, în București, în 1698, odăjdii noi, cărți și bani, 6 000 de galbeni, care să-l ajute și să-l oprească de la unirea cu Roma. După dezbinarea din 1701, a scris împăratului de la Viena să nu forțeze românii să se unească cu Biserica Catolică, trimițând repetate scrisori la Brașov și în Țara Bârsei, prin care îndemna locuitorii să rămână în legea strămoșească. În plus, biserica ortodoxă din *Maieri* – Alba Iulia (1713) prezintă forme arhitectonice muntenesti și resturi de pictură murală în stil brâncovenesc, executată de Iosif ierodiaconul (1716). Cu moșii, bani și obiecte de preț a fost ajutată și străvechea biserică *Sf. Nicolae* din Șcheii Brașovului.

Nenumărate au fost restaurările, modernizările și înfrumusețările curților domnești de la *Târgoviște* și *București*, în afară de construcțiile înălțate din fundații. Încă din 1694, acesta a refăcut casele domnești de la Curtea Veche și tot atunci a fost construită o baie *ce s-au făcut în grădină cu marmorele ce s-au adus de la Țarigrad*, lucrările terminându-se în 1698. Tot la București, a zidit în 1701 și o sală destinată Divanului Domnesc.

O grijă permanentă a arătat și pentru casele băniei de la *Craiova* sau cele de la *Hurezi*, *Stoienesti*, *Brâncoveni*, *Brașov* și *Arbănaș*, de lângă Târnovo, conacul de la *Obilești*, vila de la *San Stefano* din apropiere de Constantinopol și palatele de la *Potlogi*, *Doicești*, *Mogoșoaia* și *Sâmbăta de Sus*, ultimul dărmat de guvernatorul Transilvaniei în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea din motive de securitate militară. Tot în acele zile, cu sprijinul și învățătura lui Mihai Cantacuzino spătarul, ia ființă și cel dintâi spital pentru îngrijirea bolnavilor, la *Colțea*, în București. *Bolnițe* a ridicat domnitorul și la mănăstirile *Brâncoveni* și *Hurezi*.

Logofătul Radu Popescu, istoricul domniei lui Constantin Brâncoveanu, ne informează că în 1698, odată cu zidirea bisericii *Sf. Nicolae* din Făgăraș, domnitorul Țării Românești a înălțat și bisericele *Sf. Gheorghe* din Ismail (Moldova) și *Sf. Nicolae* din cartierul Galata, din Istanbul, în locul bisericilor arse din cele două locuri.

Un sprijin material aproape neîntrerupt a acordat Brâncoveanu și celor patru patriarhii ortodoxe răsăritene, din Constantinopol, Ierusalim, Antiohia și Alexandria, mănăstirii *Sfânta Ecaterina* de la Muntele Sinai, mai multor biserici și mănăstiri din Grecia, Georgia, Bulgaria, Serbia, Albania, Asia Mică și alte ținuturi ortodoxe. La Muntele Athos, a dăruit bani, obiecte de cult și cărți, a restaurat așezămintele religioase și a închinat mai multe mănăstiri din țară cu toate averile lor, ceea ce a atras o gravă depozedare a avutului Țării Românești (aprox. 25% din avutul țării trecuse în proprietatea Sfântului Munte, punându-se capăt acestei situații în 1863, prin secularizarea averilor mănăstirești). Numai în 1702, după cum prevede *Condica de porunci, hrisoavele de milă ce li se dă pre la mănăstirile din Țara Turcească și de la S[ă]v[ă]tagora* totalizau 132 133 bani (aspri) și 107 taleri. De aceea, poate, domnitorul muntean a fost asemănat cu Sfântul Constantin cel Mare, Justinian sau alți împărați bizantini, Sevastos Kiminitis spunând că *istoria încă nu a cunoscut vreun împărat mai darnic ca el*.

Asemenea domnitorului, și doamna Maria și-a revărsat milostenia, zidind biserica bolniței mănăstirii *Hurezi*, mănăstirile *Surpatele* și *Viforâta* și biserica *Dintr-o zi*, în București, în locul ctitoriilor mai vechi, avariate de trecerea vremii. După tradiție, soția lui Constantin Brâncoveanu este și ctitorul bisericii din *Berivoii Mari*, comuna Recea, județul Brașov, satul fiind pe moșia sa. Schitul cu hramul *Sfântul Ștefan*, de la Hurezi, este ctitoria lui Ștefan, unul dintre cei patru fii ai domnitorului, sub supravegherea arhimandritului Ioan, egumenul mănăstirii.

Se poate spune, astfel, că Biserica Ortodoxă din Țara Românească îi datorează lui Brâncoveanu și în egală măsură mitropolitului Antim Ivireanul, așa cum vom vedea, forța și mijloacele cu care a rezistat în secolul următor grelelor încercări la care avea să fie supusă, sprijinind totodată Biserica Ortodoxă din Transilvania în lupta ei de apărare împotriva uniției acceptată de mitropolitul Atanasie Anghel.

Arta brâncovenească

Bisericile și mănăstirile construite pe cheltuiala sa, ca și cele reparate prin grija lui se impun prin bogata decorație sculpturală și ermineutică. Pridvorul lor este sprijinit pe coloane cu fusul răsucit, cu capitelul prins în flori de piatră, lucrat cu multă pricepere, ca și rozetele de la bază. Florile și fructele abundă în brâul răsucit care încinge de jur împrejur pereții exteriori, împărțindu-i în rânduri de registre, fiecare dintre ele lăcaș pentru o erminie redată cu finețe. Măiestria artistică, oglindită în ansamblul arhitectonic de la mănăstirea Hurezi, atinge apogeul la începutul secolului al XVIII-lea, când se înalță în mijlocul Bucureștiului biserica *Sfântul Gheorghe Nou*, gropnița domnitorului muntean.

Din punct de vedere artistic, el a inaugurat un nou stil de arhitectură, care poartă și azi numele său, *stilul brâncovenesc*, ușor de recunoscut la toate ctitoriile sale, fie bisericești, fie laice. Se evidențiază, acum, în multe dintre construcțiile vremii, o serie de elemente noi, fiind asimilate motivele persane și turcești în care domină elemente florale și zoomorfe. Nelipsita lor prezență a făcut ca ele să fie considerate parte componentă a stilului brâncovenesc, care apare ca o expresie artistică cu caracter autohton, născută din împletirea formelor tradiționale cu accesoriile de proveniență occidentală și renaștentiste, a căror integrare și selectivitate au dus la forme proprii artei Țării Românești.

Spre deosebire de ansamblurile mănăstirești ridicate în epocile anterioare, cele ctitorite în această perioadă se particularizează prin compoziția planimetrică riguroasă, ce se definește în general prin distribuția echilibrată a maselor arhitectonice de o parte și de alta a axei est-vest, în centrul căreia se află locașul. Acest gen de compoziție exprimat cu o maximă claritate în mănăstirea *Hurezi* își află originea în arhitectura Renașterii, cu care arta brâncovenească are numeroase corespondențe. Folosind de regulă tipurile de plan tradiționale – cel triconc sau dreptunghiular, cu o singură turlă pe naos ori cu turn clopotniță pe pronaos, de asemenea fără turlă – arhitectura brâncovenească excelează în interpretarea volumelor, conferindu-le o nouă expresie, uneori de grațioasă feminitate. Alături de ansamblul monastic de la *Hurezi*, ctitoriile de la mănăstirile *Surpatele*, *Govora*, *Mamu* și *Antim* (București) sau bisericile de la Râmnicu-Sărat, Fundenii Doamnei, Sinaia și Colțea formează o mare familie, perfect omogenă din punct de vedere stilistic.

Interesul deosebit față de epoca brâncovenească l-a determinat pe G.M. Cantacuzino să spună că aceasta apare pe cerul mohorât al istoriei noastre ca un șir de arcade grațioase și zvelte. O nebănuită vervă, o veselie în interpretarea motivelor decorative, o eleganță nepăsătoare, o ușurință în găsirea soluțiilor, într-un cuvânt acea stăpânire surzătoare de sine care seamănă cu indiferența, acel spirit armonios care provoacă expresia frumuseții ca din întâmplare, toate aceste simptome ale unei vremi mari de înflorire stigmatizau epoca brâncovenească. Timpul acesta era pentru Lucian Blaga, un minunat amestec de renaștere și de bizantinism, de baroc și de orientalism, altoit pe românism și creștinism, o aluzie reconfortantă la ceea ce ar fi putut să fie o epocă de adevărată „istorie” românească.

După lungul șir de străduinți, după înceata și trudită sforțare a plastice românești în căutarea unei expresiuni mai largi și mai bogate a însușirilor noastre, după lunga căutare a unei

ieșiri din hotarele ermetismului Bizanțului Paleologilor, epoca de izbândă deplină a Brâncoveanului ne apare ca un surâs târziu care exprimă odihna după reușită, și liniștea conștiinței culegând roadele suferinței. Dacă domnia lui n-a fost decât un lung joc periculos, ce-și încerca norocul în mijlocul viclenilor lăuntrice și mișeliilor exterioare, joc care n-a încetat a fi o singură clipă o sfidare a soartei care trebuia să se răzbune crunt în urmă, arta brâncovenească nu trădează o clipă lungă suferință a mândrului boier [...] Epoca lui Constantin Brâncoveanu, judecată după operele lăsate, este singura epocă de destin-dere, în care un surâs vioi și optimist a luminat fața trudită a neamului nostru.

Rezultat al unei sinteze, ce-i asigură și originalitatea (fondul tradițional + arta orientală-bizantină + barocul italian), arta brâncovenească exprimă, pe de o parte, capacitatea de asimilare și de autenticitate a spiritului creator românesc, iar pe de alta, talentul meșterilor artiști ai vremii. Persistența stilului brâncovenesc și după uciderea domnitorului, prin zidirea atâtor monumente, ca mănăstirile *Antim* și *Văcărești*, printre altele, precum și răspândirea în toată țara, este o dovadă a valorii lui istorice.

Din cele expuse mai sus, se desprinde ușor că sensul artei brâncovenești nu a fost altul decât acela de a prezenta lumii posibilitățile geniului poporului român și specificul peisajului românesc, iar noutatea pe care o aduce această artă nu este alta decât perfectă asimilarea a influențelor străine, punerea în valoare a artei populare și formarea unei arte naționale culte, însuflețită de realism și înmiresmată cu bună mireasmă a trecutului.

Cultura românească în vremea lui Constantin Brâncoveanu

Tot cu laude este exprimată și activitatea culturală a domnitorului muntean: *și cărți multe bisericești în zilele mării tale și cu cheltuiala mării tale s-au tipărit den porunca mării tale, tălmăcite duple limba elinească pre limba rumânească și pre limba grecească, foarte frumoase, care n-au fost mai înainte. Și școale de învățături elinești și slovenești măriiia ta ai făcut [...] spre folosul de obște [...] case dumnezeiești multe den temelie ai rădicat, fără de cele ce cu mile ai întărit [...] Și nu numai aiceea în țară, ci și pentr-alte țări striine, prin limbi păgâne.*

Orgolios din fire și mândru, crescut în tradițiile de îndoită mărime ale Basarabilor și Cantacuzinilor, din care se scobora prin amândoi părinții, stăpânind una din cele mai mari averi, din câte se văzuse în țară, și înconjurat de o numeroasă familie, semn de binecuvântare dumnezeiască, Brâncoveanu face figura unui Ludovic al XIV-lea la Dunărea de Jos, dând culturii Țării Românești cea mai mare strălucire din istoria ei și asigurându-i cea mai întinsă iradiere în lumea răsăriteană. Cu o deplină cunoaștere a realităților europene, el și-a dat seama de un lucru: că, pe când legăturile politice sunt astăzi și se pot sfărâma mâine, pe când succesele dobândite printr-o hotărâre a întâmplării, printr-o altă hotărâre a întâmplării se pierd, lucrurile agonisite prin cultura adânc coborâtă în suflete fac parte din moștenirea veșnică a unui popor.

El însuși om de carte, împodobit cu învățătură, a dat un nou curs culturii noastre, încă de pe timpul când era mare spătar (1682-1684), înzestrând mănăstirile *Bistrița*, *Dintr-un Lemn* și *Surpatele*, printre altele, cu câte un exemplar din

Evangelhia tipărită în limba română la Bucureşti, în 1682, cu legătură de aur şi argint. Gustul şi priceperea lui în ale cărţilor l-au făcut pe Şerban Cantacuzino (1656-1688) să-l numească, deşi Brâncoveanu era doar logofăt, ispravnicul traducerii şi tipăririi *Bibliei*, lucrare isprăvită în 1688, după înscăunarea sa.

Cunoscător desăvârşit al limbii neogreceşti, având o frumoasă caligrafie de fost şef al cancelariei domneşti, Brâncoveanu are, în cel mai înalt grad, darul de a stimula şi a prezida o mişcare culturală, dând cărturarilor sentimentul că pe tron stă unul din tagma lor. El întreţine o atmosferă de cultură chiar în familia sa, instruindu-şi fiii cu dascăli greci de limba latină şi greacă, ca pe nişte viitori cărturari.

În timpul domniei lui, în Ţara Românească coexistau trei curente culturale diferite: cel românesc sau autohton, cel *italian*, venit din Occident şi cel *grecesc*, venit din sud-estul european ortodox. Bun administrator, după cum indică şi condica vistierie sale, precursor al despotismului luminat, domnitorul s-a dorit un patron al culturii, fiind ajutat de o seamă de cărturari şi artişti ai vremii care şi-au desfăşurat activitatea, încurajaţi şi sprijiniţi financiar de acest nou *mecena* român. S-a format, în aceste condiţii, la Curte, un grup al *iubitorilor de învăţătură şi studioşi* care solicita o literatură mai rafinată decât aceea oferită de *cultura comună*: pentru aceştia au fost imprimate exerciţiile retorice ale fiilor lui Brâncoveanu sau cărţile de polemică confesională.

Stolnicul Constantin Cantacuzino, cărtuar cu formaţie enciclopedică, dobândită în Apusul Europei, Filoteiu de la Athos, *sfeotogoreţul*, fraţii Radu şi Şerban Greceanu, poate cei mai de seamă traducători din cultura românească veche, cronicarul Radu Popescu, lordache Cantacuzino, mort după întoarcerea soliei de la Viena, fraţii David şi Teodor Corbea, tipografi Mitrofan şi Damaschin, episcopii Buzăului, Radvici şi Mihail Stefanovici, zugravii Constaninos şi Pârvu Mutu, ca şi pietrarii Vucaşin Caragea şi Lupu Sărăţan şi alţii erau reprezentanţii primului curent, ce *formau, ca să zicem aşa, Academia literară şi istorică a Brâncoveanului*.

În acest context, *monarhia culturală* a lui Brâncoveanu a adus în ţară mulţi învăţaţi străini. La curtea domnească, în serviciul său personal, se aflau numeroşi cărturari străini de influenţă italiană, precum medicii Iacob Pylarino, autor de lucrări ştiinţifice medicale, care a pus bazele primului spital românesc – Colţea, şi Bartolomeo Ferrati, florentinul Anton Maria del Chiaro, secretarul de limbi europene occidentale al domnitorului, autor al unei lucrări în limba italiană despre *Revoluţiile Valahiei*, tipărită la Veneţia, în 1718, Nicola Follas de Wolff, cel care făceau corespondenţă în limba latină, preotul Ion Abramios (Avramie), fost paroh al coloniei greceşti din Veneţia, unde tipărise mai multe cărţi, grec de origine, dar de formaţie italiană, predicator al Curţii şi profesor la Academia Domnească din Bucureşti, George Maiota, tot grec, cu studii la Roma şi Veneţia, profesorul de limbile greacă şi latină al fiilor domnitorului, predicatorul lui şi profesor de limbă latină la Academie, între 1694-1710, şi „Ioan Frâncul”, care a alcătuit mai multe calendare pentru nevoile Curţii şi ale voievodului.

Influenţa grecească s-a făcut simţită prin numeroşii ierarhi greci care veneau la Curtea lui Brâncoveanu pentru a solicita ajutoare materiale, ca şi prin profesorii greci care au activat fie la Academia domnească, fie că se ocupau de pregătirea fiilor domnitorului. Merită notaţi patriarhii: Dositei

al Ierusalimului (1669-1707), Hrisant Nottaras, nepotul său, Dionisie IV Seroglanul al Constantinopolului (1676-1694, cu întreruperi), care l-a încununat domnitor pe Brâncoveanu, Atanasie Dabbas al Antiohiei (1685-1694) şi Gherasim Palladas al Alexandriei (1688-1710), cel care, împreună cu Hrisant al Ierusalimului, l-au înscăunat pe Antim Ivireanul. Completăm şirul ierarhilor greci cu mitropoliţii Mitrofan de Nissa, Atanasie al Dristrei şi Ioan Ierotei Comnen, medic şi profesor de fizică şi matematică la Academie, mai târziu mitropolit al Dristrei. La aceştia se adaugă renumiţii profesori Ioan Cariofil, Sevastos Kyminitis din Trapezunt, Marcu Porfiropol din Cipru, Gheorghe Hrisogon din Trapezunt, care au predat la Academia de la Bucureşti, ieromonahii Mitrofan Gregoras, Galaction Vidali şi alţii.

După *Biblia* de la Bucureşti, activitatea editorială din Ţara Românească a înregistrat un spor fără precedent. Cu sprijinul său, au apărut, în cei peste 25 de ani de domnie, aproximativ 80 de cărţi în limbile română, slavă, greacă şi arabă, în cinci centre tipografice: Bucureşti, Buzău, Snagov, Râmnic, Târgovişte, la care se adaugă cele tipărite peste hotare, în tiparniţe înfiinţate cu ajutor românesc la Alep şi Tbilisi. O serie de titluri, predoslovii şi însemnări ale unor tipărituri brâncoveneşti precizează limpede rolul pe care l-a avut domnitorul în editarea lor: *den porunca şi cu toată cheltuiala..., cu cheltuiala şi privegherea..., cu hotărârea..., cu voia sa..., den îndemnul şi toată cheltuiala prea luminatului şi blagocestivului domn şi oblăduitoriu a toată Ţara Românească Ioan Constandin Basarab Voevod*, care se îngrijea să se dea la proslavnici în dar spre folosul de obşte al neamului românesc de pretutindeni. De aceea, cărţile ieşite de sub teascurile muntene au ajuns nu numai în bisericile din Transilvania şi Maramureş, ca un reflex al apărării ortodoxiei de acolo, ci şi în bisericile moldovene. Era meritul domnitorului, dar şi al altui cărtuar venit la noi din Iveria sau Georgia, ieromonahul-tipograf, episcopul, apoi mitropolitul Antim Ivireanul, considerat – alături de Coresi – drept cel mai mare tipograf din vechea cultură românească. Datorită lui, domnia lui Brâncoveanu a devenit *ce mai frumoasă epocă din arta tipografică românească* [...] Este meritul de neuitat al acestui iberic Antim, trecut pe la Muntele Athos, simplu tipograf la început, apoi episcop de Râmnic. Acest strălucit reprezentant al voinţei lui Brâncoveanu [...] devine un tenace propagator al scrisului românesc prin tipar, reeditând în româneşte *Molitvelnicul*, *Octoiul*, *Liturghierul* şi *Ceaslovul*, tipărituri care, alături de ale altor cărturari vor întemeia în conştiinţa publică a vremii *drepturile imprescriptibile ale limbii române în biserică*.

Printre lucrările mai importante tipărite în această vreme, cu circulaţie relativ intensă, menţionăm câteva: *Floarea darurilor*, *Vieţile paralele ale lui Plutarh*, *Pildele filozofeşti* (în greacă), *Varlaam şi Ioasaf* (roman popular), *Războiul Troadei* şi *Alexandria* (opere inspirate din antichitatea greacă care au circulat mult timp în manuscris), *Viaţa lui Esop* sau *Esopia*, *Manual împotriva schismei papistaşilor* de Maxim Peloponesianul, *Pravoslavnică mărturisire* (versiunea românească a lucrării mitropolitului Petru Movilă, făcută de Radu Greceanu), *Didahiile* lui Antim (predici ce cuprind printre altele şi puternice accente antifeudale), *Capete de poruncă* (manual de drept civil scris şi tipărit de Antim) o *Gramatică slavonă* a aceluiaşi Antim, calendare cu pronosticuri traduse din limba italiană pentru *perierghia* (curiozitatea) domnitorului Brâncoveanu, *Proschinatarul Ierusalimului* şi a toată Palestina (prima operă

tipărită în limba turcă, Bucureşti, 1701), apoi o serie de tipărituri în limbile greacă, slavonă, greco-arabă şi turcă, pentru credincioşii arabi ortodocşi din Patriarhia Antiohiei şi pentru cei georgieni, compatrioţii lui Antim. *Noi deveniserăm patronii culturii greceşti* – scria Nicolae Iorga – *cum deveniserăm patroni ai ortodoxiei prin aceia că asupra noastră trecuseră toate datoriile în acelaşi timp cu tot prestigiul, toată influenţa şi toată situaţia de hegemonie a împăraţilor bizantini.*

Totodată, despre domnia lui Constantin Brâncoveanu au fost scrise două cronici: cea a lui Radu Greceanu, intitulată *Viaţa lui Constantin Brâncoveanu* şi *Anonimul brâncovenesc*, care redau cu amănunte faptele din aceşti ani, ceea ce i-a făcut pe cercetători să conchidă că autorii cronicilor au avut acces la principalele acte ale cancelariei domneşti sau au fost martori ai evenimentelor descrise. Dar cele mai de seamă lucrări din această perioadă au fost, fără îndoială, cele două mari cronici muntene: *Letopiseţul cantacuzinesc* şi *Letopiseţul Bălenilor*, lucrarea istorică neterminată a stolnicului Constantin Cantacuzino, *Istoria Ţării Româneşti*, şi, aşa cum am precizat mai sus *Biblia* de la Bucureşti, a cărei tipărire a fost încheiată în 1688, în vremea lui Brâncoveanu.

Prin numeroasele cărţi tipărite în limba română, epoca lui Brâncoveanu a contribuit, pe de o parte, la desăvârşirea introducerii limbii române în serviciul divin al Bisericii Ortodoxe Române, iar pe de altă parte, la o mai trainică fixare a limbii literare române. În mare măsură limba tipăriturilor româneşti din această perioadă este foarte apropiată de limba vorbită astăzi de poporul nostru, ea stând la temelia limbii noastre literare. În multe cărţi se întâlneşte o limbă naturală românească cu o frază curgătoare şi cu material lingvistic folosit şi priceput de toţi.

Iubitor de cultură, domnitorul a izbutit, ajutat de Sevastos Kymenitis, să reorganizeze şcoala cu predare în limba greacă din Bucureşti, întemeiată în timpul lui Şerban Cantacuzino, încât ea a devenit o şcoală superioară, o *Academie Domnească*. Instalată în chiliile mănăstirii *Sfântul Sava*, pe locul clădirii de azi a Universităţii şi a statuii lui Mihai Viteazul, Academia a fost în grija permanentă a domnitorului, care, pentru a-i asigura banii necesari întreţinerii, i-a dăruit din veniturile sale 30 000 de taleri, depuşi la o bancă din Veneţia, urmând ca dobânda anuală de 810 taleri să fie destinată şcolii. La 9 septembrie 1707, i-a conferit 50 de lei pe an din vama lacului Greaca, urmând ca din aceşti bani să se acorde ajutoare elevilor străini sau celor lipsiţi de mijloace materiale: *ca să aibă vreun mijloc de trai ucenicii străini şi cei lipsiţi de ajutor, am socotit că trebuie să-i miluim de la vama de aici, a Greacă, cu 50 de lei pe an.*

Pe lângă *Academia Domnească de la Sfântul Sava* funcţionau în Bucureşti, în acea vreme, şi *Şcoala domnească de slavonie* de la biserica *Sfântul Gheorghe-Vechi*, existentă din secolul al XV-lea şi reorganizată de Şerban Cantacuzino şi *Şcoala de la Colţea*, înfiinţată de spătarul Mihai Cantacuzino (a cărui statuie se vede şi azi în faţa spitalului Colţea), destinată pentru *cei ce poftesc a nu-şi pierde în zadar vremea tineretilor, în dar vistierul învăţăturii să poată să câştige.*

O imagine a întregii vieţi culturale în timpul lui Constantin Brâncoveanu ne-o oferă şi celelalte şcoli, orăşeneşti sau pe lângă biserici şi mănăstiri, în care învăţau copiii de preoţi, de meseriaşi şi de negustori. Sunt atestate documentar şcoli

la Târgovişte, Câmpulung (înfiinţată de Antonie Vodă din Popeşti), Râmnicu-Vâlcea (îşi desfăşurau activitatea Vlad grămaticul şi Alexandru dascălul), Buzău, Râmnicu-Sărat, Focşani, apoi la mănăstirile *Cozia*, *Bistriţa*, *Govora*, *Brâncoveni*, *Snagov*, *Menedic* (Vintilă Vodă), *Aninoasa*, *Târgşor*, *Hurezi* etc. Sunt consemnate şcoli şi nume de dascăli şi în mediul rural, la Jibelea – Râmnic, cu dascălul Barbu, la Olăneşti – Vâlcea, cu dascălul Ioan Deanovici, probabil la Rucăr, unde copia manuscrise Teofil grămaticul şi altele.

Toate aceste şcoli, dar şi bibliotecile ce vor fi existat la mănăstirile *Mărgineni*, *Hurezi*, *Snagov*, *Govora*, *Dealul* etc. arată că în Ţara Românească era un centru înaintat de cultură. Pentru desfăşurarea acestui bogat şi variat program cultural-religios, Brâncoveanu va iniţia şi va susţine o amplă activitate care îi va aduce meritul de *voievoda della cultura* (voievod al culturii). Prin tot ce a realizat în domeniul culturii, ajutat de cărturari de prestigiu, fie români, fie străini, el a creat o epocă nouă, de renaştere culturală şi artistică, prin care s-au deschis perspective noi şi luminoase culturii româneşti de mai târziu. *De aceea* – menţionează G. M. Cantacuzino – *domnia brâncovenescă este mai mult decât un simplu capitol al evoluţiei noastre, ea începe o eră nouă în care mai trăim, ea însemnează începutul maturităţii noastre artistice.*

În schimb, fiind construit pe o bază economică redusă, supusă exigenţelor haotice ale Porţii otomane, modelul cultural, inspirat şi dirijat de curtea brâncovenescă, nu a cunoscut iradierea modelelor franceze sau engleze, deşi a însufleţit diverşi oameni de cultură din Balcani şi Orientul apropiat. Analizând însă operele acestei epoci, se poate vorbi despre o *iradiere sud-est europeană a modelului român, aşa cum trebuie să ținem seama de aceste modele de concentrare atunci când refacem cultura europeană în totalitatea ei. Conţinutul modelului brâncovenesc a fost legat de timp, aşa cum se întâmplă cu toate modelele, dar el a supravieţuit prin partea cea mai nobilă a oricărui model, prin formele artistice, şi a conturat un stil. Ceea ce menţine acest stil în adâncul conştiinţei româneşti este, fără îndoială, sacrificiul marelui voievod care a dat perenitate operei sale.* Prin urmare, plin de *vrednicii şi înţelepciune*, Brâncoveanu a reuşit să atingă în timpul domniei sale *culmea cea mai înaltă a culturii vechi româneşti în Muntenia.*

Pecetluită de un sfârşit tragic, domnia lui învederează urmaşilor *personalitatea unui cârmuitor abil şi înţelept care a ştiut să folosească toate atributele puterii pentru a apăra şi consolida, ca legatar legitim al moştenirii Basarabilor, integritatea statului său şi înflorirea culturală din Ţara Românească.* După cum îl caracterizează Nicolae Iorga, a ştiut, în curs de un *sfert de veac [...]* prin acea largă operă de cultură răsăriteană, de cultură în toate limbile Răsăritului, prin găzduirea fruntaşilor bisericeşti ai Orientului, patriarhi, mitropoliţi, dascăli, prin operele lui de ctitorie la toate „locurile sfinte”, el a ştiut, faţă de regiunile siriene, arabe, caucaziene supuse ori vasale turcilor, ca şi faţă de grecoitatea europeană, să înlocuiască pe împăraţii bizantini de odinioară, ca urmaş legitim al cărora era privit. *Domn autonom în ţara lui, înconjurat cu prestigiu superior al cesarilor constantinopolitani ai lui Constantin cel Mare, în întreaga lume a Orientului, aceasta a fost situaţia lui Constantin Vodă Brâncoveanu.*

NOTE

- 1 Arhiepiscopia Râmnicului.
- 2 *** *Viața Sfântului voievod martir Constantin Brâncoveanu*, Oradea, 1997, p. 9.
- 3 Paul Cernovodeanu, *Domnia lui Constantin Brâncoveanu în viziunea călătorilor străini*, în ****Constantin Basarab Brâncoveanu*, Slatina, 2004, p. 465.
- 4 Ștefan Ionescu, Panait I. Panait, *Constantin Vodă Brâncoveanu. Viața, domnia, epoca*, București, 1969, p. 391.
- 5 Constantin C. Giurescu, *Istoria românilor de la moartea lui Mihai Viteazul până la sfârșitul epocii fanariote (1601-1821)*, vol. III, București, 2003, p. 126. Stăpân pe o avere mare, frumos și isteț, împodobit cu învățătură și versat în afacerile țării, acest tânăr de vreo 35 de ani era socotit de Șerban Canzacuzino că ar putea să-i fie urmaș cf. N. Iorga, *Constantin Vodă Brâncoveanu. Viața și domnia lui*, Vălenii de Munte, 1914, p. 26.
- 6 Radu Grecianu, *Viața lui Constantin Vodă Brâncoveanu*, București, 1906, pp. 10-11; idem, *Începătura istoriei vieții luminatului și preacrestinului domnului Țării Rumânești, la Constantin Brâncoveanu Basarab-Voievod, då când Dumnezeu cu domnia l-au încoronat, pentru vremile și întâmplările ce în pământul acesta în zilele Mării-Sale s-au întâmplat*, în *Cronici munteni*, București, 1965, p. 101.
- 7 A. Sacerdoțeanu, *Constantin Brâncoveanu și ctitoriile sale din Oltenia*, în revista „Mitropolia Olteniei”, an XVI, 1964, nr. 9-10, p. 709 (se va cita M.O.); Pr. Dr. Simion Radu, *260 de ani de la martirajul lui Constantin Brâncoveanu*, în M.O., an XXVI, 1974, nr. 7-8, p. 650.
- 8 Radu Popescu, *Istoriile domnilor Țării Rumânești*, în *Cronici munteni*, vol. II, București, 1984, p. 243; Dan Berindei, *Urmașii lui Constantin Brâncoveanu și locul lor în societatea românească. Genealogie și istorie*, în Paul Cernovodeanu, Florin Constantiniu, *Constantin Brâncoveanu*, București, 1989, p. 276.
- 9 Pr. I. Ionescu, *Constantin Brâncoveanu - 270 de ani de la moartea sa*, în revista „Glasul Bisericii”, an XLIII, 1984, nr. 7-9, p. 595 (se va cita G.B.).
- 10 S. Columbeanu, Radu Valentin, *Constantin Brâncoveanu și epoca sa*, București, 1967, pp. 19-20.
- 11 *Istoria Țării Românești de la octombrie 1688 până la martie 1717* (Cronica Anonimă despre Brâncoveanu), în *Cronici munteni*, II, București, 1961, pp. 276-277, apud I. Ionescu, *Art. cit.*, p. 596.
- 12 I. Ionescu, *Art. cit.*, p. 593.
- 13 Ștefan Ionescu, Panait I. Panait, *Op. cit.*, p. 5.
- 14 Dr. Laurențiu Streza, mitropolitul Ardealului, Pr. prof. dr. Vasile Oltean, *Sfântul Constantin Brâncoveanu și brașovenii*, Sibiu, 2014, pp. 38-39; C. Neagu, Dr. D. Marinescu, R. Georgescu, *Fapte din umbră*, vol. I, București, 1975, pp. 166-167. Brâncoveanu era adesea vizitat de numeroși călugări, preoți, egumeni și alte fețe bisericești, care, în realitate, erau diplomați sau agenți, care aduceau sau duceau informații din Imperiul Otoman, Rusia, Italia, Polonia etc.
- 15 Ștefan Ionescu, Panait I. Panait, *Op. cit.*, p. 5 și 41. Cunoscând bine politica marilor puteri răsăritene și apusene, cât și fluctuațiile politice turcești, s-a putut orienta în așa fel încât a reușit să salveze nu numai independența și autonomia țării, ci, să sprijine poporul român de pretutindeni, fie pe cale diplomatică, manevrând pentru un eventual război al Rusiei și al popoarelor balcanice împotriva Imperiului Otoman, fie pe calea culturii și apărării Ortodoxiei române și răsăritene.
- 16 N. Iorga, *Valoarea politică a lui Constantin Brâncoveanu*, Vălenii de Munte, 1914, p. 15, apud Paul Cernovodeanu, *În vâltoarea primejdiiilor. Politică externă și diplomația promovate de Constantin Brâncoveanu (1688-1714)*, București, 1997, p. 5.
- 17 Ștefan Ionescu, *Epoca brâncovenească*, Cluj-Napoca, 1981, pp. 7-8.
- 18 Ion Pătroi, *Prefață*, în vol. *Constantin Basarab Brâncoveanu...*, p. 9.
- 19 S. Columbeanu, Radu Valentin, *Op. cit.*, p. 78-79; Constantin C. Giurescu, *Op. cit.*, p. 128.
- 20 Const. Giurescu, N. Dobrescu, *Documente și regeste privitoare la Constantin Brâncoveanu*, București, 1907, pp. XIV-XV.
- 21 S. Columbeanu, Radu Valentin, *Op. cit.*, p. 79.
- 22 Constantin C. Giurescu, *Op. cit.*, p. 128.
- 23 Radu Grecianu, *Viața lui Constantin Vodă Brâncoveanu*, București, 1906, p. 266; Ștefan Ionescu, Panait I. Panait, *Op. cit.*, p. 396. Păstrând proporțiile comparației, el voia ca și la Curtea sa să fie fast și lux, precum știa că este în serai sau la Curtea de la Viena. Fiind în relații cu împărații și regii Europei, se simțea obligat să mențină Curtea domnească în aureola unui fast bizantin cât mai rafinat.
- 24 Iolanda Țighilui, *Domeniul lui Constantin Brâncoveanu*, în vol. Paul Cernovodeanu, Florin Constantiniu, *Op. cit.*, p. 84.
- 25 S. Columbeanu, Radu Valentin, *Op. cit.*, p. 95.
- 26 Neculai Șandru, *Prințul aurului*, București, 1972, p. 98.
- 27 Constantin Rezachevici, *Constantin Brâncoveanu - Zărnești 1690 -*, București, 1989, pp. 195-199.
- 28 Constantin C. Giurescu, *Op. cit.*, p. 128.
- 29 Const. Giurescu, N. Dobrescu, *Op. cit.*, p. L.
- 30 Constantin C. Giurescu, *Op. cit.*, pp. 126-127.
- 31 Ștefan Ionescu, Panait I. Panait, *Op. cit.*, p. 391.
- 32 Ștefan Ionescu, *Op. cit.*, p. 7.
- 33 S. Columbeanu, Radu Valentin, *Op. cit.*, p. 78.
- 34 *Ibidem*, pp. 94-95.
- 35 Ion Pătroi, *Art. cit.*, p. 8.
- 36 *Ibidem*, pp. 12-13.
- 37 N. Iorga, *Op. cit.*, p. 44, apud S. Columbeanu, Radu Valentin, *Op. cit.*, pp. 94-95.
- 38 Ion Pătroi, *Art. cit.* pp. 58-59.
- 39 Paul Cernovodeanu, *Domnia...*, p. 465.
- 40 Paul Cernovodeanu, Florin Constantiniu, *Op. cit.*, p. 18.
- 41 Paul Cernovodeanu, *În vâltoarea...*, p. 16.
- 42 Florentin Popescu, *Ctitorii brâncovenești*, București, 1976, p. 12, nota 1, Pr. prof. Nicolae Șerbănescu, *Mormântul voievodului martir Constantin Brâncoveanu*, în revista „Biserica Ortodoxă Română”, an XCVIII, 1980, nr. 1-2, p. 113 (se va cita B.O.R.).
- 43 *** *Călători străini despre Țările Române*, București, 1983, pp. 400-401.
- 44 Nicolae Stoicescu, *Sfârșitul lui Constantin Brâncoveanu*, în *Constantin Basarab Brâncoveanu...*, p. 482.
- 45 Radu Popescu vornicul, *Istoriile domnilor Țării Românești*, București, 1963, p. 203.
- 46 I. Ionescu, *Art. cit.*, p. 605.
- 47 Nicolae Șerbănescu, *Art. cit.*, p. 113.
- 48 Ștefan Ștefănescu, *Cuvânt înainte*, în vol. Paul Cernovodeanu, Florin Constantiniu, *Constantin Brâncoveanu...*, p. 8; Octav-George Lecca, *Familie boierești române*, București, 2009, p. 144.
- 49 Andrei Busuioceanu, *Constantin Brâncoveanu în viziunea istoriografiei române și străine*, în Paul Cernovodeanu, Florin Constantiniu, *Constantin Brâncoveanu...*, p. 11; Uciderea domnitorului la Constantinopol, în prezența sultanului, a marilor demnitari otomani și a corpului diplomatic prezent atunci în capitala Imperiului otoman, a impresionat adânc poporul român și lumea creștină contemporană, după cum rezultă din relatările consemnate în periodicele timpului respectiv. Pr. I. Ionescu, *Moartea sfinților Brâncoveni oglindită în folclorul din Oltenia la 280 de ani*, în M.O., an XLVI, 1994, nr. 1-6, p. 167; Pr. Ioan D. Ciucă, Prof. univ. dr. Bianca Predescu, Prof. Ion M. Ciucă, *Un destin românesc exemplar. Brâncovenii*, Câmpu-Mare - Olt, 2004, pp. 140-141.
- 50 Ionescu-Gion, *Ludovic XIV și Constantin Brâncovenii. Studiu asupra politicii franceze în Europa răsăritenă*, București, 1884, p. 396.
- 51 Neculai Șandru, *Op. cit.*, p. 97.
- 52 N. Iorga, *Scrieri istorice*, vol. I, București, 1971, p. 345.
- 53 Neculai Șandru, *Op. cit.*, p. 98.
- 54 *Ibidem*, p. 63.
- 55 Petru Demetru Popescu, *Trimisul lui Brâncoveanu*, București, 1984, pp. 105-106.
- 56 Ștefan Ionescu, Panait I. Panait, *Op. cit.* pp. 410-411.
- 57 Simion Radu, *Art. cit.*, p. 650; Gherasim Cristea, episcopul Râmnicului, *Viața Sfântului martir Constantin-Vodă Brâncoveanu și a celor împreună pătimitori cu dânsul*, Râmnicu Vâlcea, 2001, p. 62. Istoricii menționează 19 biserici zidite din temelie de Sfântul Constantin sau rezidite, reparate și înfrumusețate pe tot cuprinsul Țării Românești și alte cinci în București.
- 58 T. G. Bulat, *Știri noi cu privire la fundațiile brâncovenești oltene (Brâncovenii, Mamul și Hurezi)*, în M.O., an XVI, 1964, nr. 9-10, p. 747; Prof. Victor Brătulescu, *Ctitoria de la Brâncovenii*, M.O., an XVI, 1964, nr. 9-10, pp. 727-743; S. Columbeanu, Radu Valentin, *Op. cit.*, p. 56; Neculai Șandru, *Op. cit.*, 63-64; Pr. prof. dr. Mircea Păcurariu, *Sfinți daco-romani și români*, Iași, 1994, p. 136; Diac. prof. dr. Ioan Barnea, *Ctitoriile bisericești ale lui Constantin Brâncoveanu*, în B.O.R., an CXV, 1997, nr. 1-6, pp. 118-145.
- 59 Ștefan Ionescu, Panait I. Panait, *Op. cit.* p. 383.
- 60 Arhim. Gamaliil Vaida, *Cozia, vestita ctitorie a lui Mircea Voievod cel Mare*, Râmnicu-Vâlcea, 1986, pp. 52, 58.
- 61 N. Cartoian, *Istoria literaturii române vechi*, București, 1996, p. 344; Nicolae Stoicescu, *art. cit.*, p. 492; idem, *Dicționar al marilor dregători din Țara Românească și Moldova. Sec. XIV-XVII*, București, 1971, p. 126. În 1681, a fost solul lui Șerban Cantacuzino la Constantinopol, având, printre altele, misiunea de a interveni pe lângă ambasadorul Austriei

- în favoarea românilor ortodocși din Transilvania și pentru eliberarea mitropolitului Sava Brancovici care fusese întemnițat.
- 62 A. Sacerdoțeanu, *Art. cit.*, p. 712.
- 63 Simion Radu, *Art. cit.*, p. 651.
- 64 Ioan Barnea, *Art. cit.*, p. 167.
- 65 Ștefan Ionescu, Panait I. Panait, *Op. cit.* p. 383.
- 66 *Ibidem*; S. Columbeanu, Radu Valentin, *Op. cit.*, p. 56; Ștefan Ionescu, *Op. cit.*, pp. 193-194.
- 67 A. Sacerdoțeanu, *Art. cit.*, p. 712.
- 68 Neculai Șandru, *Op. cit.*, p. 64; Ioan Barnea, *Art. cit.*, p. 167.
- 69 Ioan Barnea, *Art. cit.*, p. 168; T. G. Bulat, *Daniile lui Constantin Vodă Brâncoveanu pentru Orientul ortodox*, în B.O.R., an LXXXII, 1964, nr. 9-10, p. 931. *Pe toți îi primea la curtea sa: fie ei ierarhi înlăturați din scaun, sau episcopi fără diocese, ori simpli purtători de titluri glorioase, vetuste, dar fără niciun conținut, dându-le posibilitatea să stea aici în țară, în multe cazuri până la moarte, sau să primească „eleimosina” și să plece acasă!*
- 70 Ștefan Ionescu, *Op. cit.*, p. 177.
- 71 A. Sacerdoțeanu, *Art. cit.*, p. 712.
- 72 Ioan Barnea, *Art. cit.*, p. 175.
- 73 I. Vulcan, *Schitul Sfântul Ștefan de la Hurezi. Note arhitectonice*, în „Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice”, I, 1908, p. 154, apud Pr. dr. Laurențiu Rădoi, *Vâlcea, vatră de cultură și spiritualitate românească*, Sibiu, 2012, p. 123.
- 74 Pr. prof. I. Rămureanu, *Constantin Brâncoveanu sprijinitor al Ortodoxiei*, în B.O.R., an LXXXII, 1964, nr. 9-10, p. 920.
- 75 Constantin Șerban, *Constantin Brâncoveanu*, București, 1969, p. 191.
- 76 *Viața Sfântului voievod martir...*, p. 25.
- 77 S. Columbeanu, Radu Valentin, *Op. cit.*, p. 64.
- 78 Florentin Popescu, *Op. cit.*, p. 46; Laviniu Aurelian Bădulescu, *Pentru Dumnezeu și neam. 290 de ani de la martiriul Sfinților Brâncoveni*, Craiova, 2004, pp. 53-54. Tencuiala obligatorie și împodobită în zugrăveli policrome, decorurile sculpturale și ancadramentele de piatră ale ușilor și ferestrelor dau o notă și o fizionomie aparte stilului. Acesta este îmbogățit de elemente de arhitectură venețiană cum ar fi coloanele de piatră în torsadă (influența loggiei), întâlnite la pridvoarele bisericilor. Acestea dobândesc acum *calitatea de pricipală podoabă a bisericilor*, depășindu-și tradiționala funcție de spațiu de legătură între exterior și interior. Motivele au o originalitate proprie în sensul că sunt autohtonizate: floarea de acant a fost înlocuită cu bujorul, fiind păstrată numai în rozete, apar zambila, laleaua, vița de vie și chiar știuletele de porumb.
- 79 Vasile Drăguț, *Arhitectura brâncovenească*, în vol. *Constantin Basarab Brâncoveanu...*, pp. 458-459.
- 80 G. M. Cantacuzino, *Izvoare și popasuri*, București, 1977, p. 140.
- 81 Lucian Blaga, *Trilogia culturii*, București, 1969, p. 236; idem, *Trilogia culturii. Spațiul mioritic*, II, București, 1994, p. 186; Răzvan Theodorescu, *Constantin Brâncoveanu între „Casa Cărților” și „Ievropa”*, București, 2006, p. 19.
- 82 G. M. Cantacuzino, *Op. cit.*, p. 139.
- 83 *Ibidem*, 128-129, 197; Alexandru Duțu, *Modelul cultural brâncovenesc*, în vol. Paul Cernovodeanu, Florin Constantiniu, *Constantin Brâncoveanu...*, p. 169.
- 84 Ștefan Ionescu, *Op. cit.*, pp. 233-234.
- 85 G. Popescu-Vâlcea, *Inițiator și protector al unui nou stil în arta românească: stilul brâncovenesc*, în B.O.R., an LXXXII, 1964, nr. 9-10, p. 915.
- 86 Radu Greceanu, *Istoria domniei lui Constantin Basarab Brâncoveanu Voievod (1688-1714)*, București, 1970, p. 12.
- 87 Const. Giurescu, N. Dobrescu, *Op. cit.*, p. XVII.
- 88 George Ivașcu, *Istoria literaturii române*, I, București, 1969, p. 222.
- 89 N. Iorga, *Valoarea politică...*, p. 52, apud Nicolae Stoicescu, *Sfârșitul...*, p. 481.
- 90 N. Iorga, *Constantin...*, p. 26; I. Ionescu, *Constantin Brâncoveanu...*, p. 593.
- 91 I. Ionescu, *Art. cit.*, p. 595.
- 92 Neculai Șandru, *Op. cit.*, p. 48.
- 93 George Ivașcu, *Op. cit.*, p. 223.
- 94 Pr. prof. dr. Mircea Păcurariu, *Cultura teologică românească*, București, 2011, p. 130.
- 95 Alexandru Duțu, *Op. cit.*, p. 159.
- 96 Ion Pătroi, *Prefață...*, p. 13.
- 97 Alexandru Duțu, *Art. cit.*, p. 159.
- 98 Pr. prof. dr. Mircea Păcurariu, *Cultura în timpul lui Constantin Brâncoveanu*, în B.O.R., an XCIV, 1996, nr. 7-12, p. 307.
- 99 Alexandru Duțu, *Art. cit.*, p. 159.
- 100 Mircea Păcurariu, *Art. cit.*, p. 309, 326; I. Ionescu, *Art. cit.*, p. 595; Neculai Șandru, *Op. cit.*, p. 47; Florentin Popescu, *Op. cit.*, p. 17.
- 101 Răzvan Theodorescu, *Un model și un stil: Domnia lui Constantin Basarab Brâncoveanu*, în vol. *Constantin Basarab Brâncoveanu...*, p. 365.
- 102 I. Ionescu, *Art. cit.*, p. 597; *Călători străini...*, p. 398; M. Berza, *Pentru o istorie a vechii culturi românești*, București, 1985, pp. 122, 183; Mircea Păcurariu, *Art. cit.*, p. 308.
- 103 Mircea Păcurariu, *Art. cit.*, p. 308.
- 104 N. Iorga, *Istoria Bisericii Românești și a vieții religioase a românilor*, vol. II, București, 2012, p. 14.
- 105 *Ibidem*.
- 106 George Ivașcu, *Op. cit.*, p. 225; Mircea Păcurariu, *Art. cit.*, p. 308.
- 107 Mircea Păcurariu, *Art. cit.*, p. 352.
- 108 *Ibidem*, p. 307.
- 109 Neculai Șandru, *Op. cit.*, p. 50.
- 110 Mircea Păcurariu, *Art. cit.*, p. 338.
- 111 Nicolae Iorga, *Scrisori despre artă*, București, 1968, pp. 210-211.
- 112 George Ivașcu, *Op. cit.*, p. 224.
- 113 S. Columbeanu, Radu Valentin, *Op. cit.*, pp. 50-51.
- 114 Mircea Păcurariu, *Art. cit.*, p. 360; N. Iorga, *Istoria Bisericii...*, p. 10.
- 115 Ștefan Ionescu, Panait I. Panait, *Op. cit.* p. 414.
- 116 S. Columbeanu, Radu Valentin, *Op. cit.*, p. 51.
- 117 *Ibidem*, p. 52.
- 118 Pr. Nicolae Șerbănescu, *Constantin Brâncoveanu ctitor de cultură românească*, în B.O.R., an LXXXII, 1964, nr. 9-10, pp. 895-897.
- 119 Mircea Păcurariu, *Art. cit.*, p. 310.
- 120 *Ibidem*, p. 312; I. Ionescu, *Art. cit.*, p. 600; Ștefan Ionescu, *Op. cit.*, p. 153.
- 121 I. Ionescu, *Art. cit.*, p. 601-602; Florentin Popescu, *Op. cit.*, p. 28, nota 9.
- 122 Mircea Păcurariu, *Studii de istorie a Bisericii Ortodoxe Române*, II, București, 2009, p. 209.
- 123 *Ibidem*, pp. 209-212.
- 124 M. Berza, *Op. cit.*, p. 182.
- 125 Mircea Păcurariu, *Op. cit.*, p. 238.
- 126 G. M. Cantacuzino, *Op. cit.*, p. 143.
- 127 Alexandru Duțu, *Op. cit.*, pp. 167-169.
- 128 Nicolae Șerbănescu, *Constantin Brâncoveanu ctitor...*, p. 879.
- 129 Constantin Șerban, *Op. cit.*, pp. 1-202 (text aflat pe copertă).
- 130 N. Iorga, *Valoarea politică...*, pp. 51-52, apud I. Ionescu, *Art. cit.*, 602.